

DE GAPERS

VAN

Van de talloze gapers die er door de eeuwen heen moeten zijn geweest, zijn er maar zo'n honderd bewaard gebleven. Bijna de helft daarvan is afkomstig uit de verzameling van de Haarlemse drogist Anton van Os (1889-1982). In 1987 kreeg het Zuiderzeemuseum zijn collectie in bruikleen en sindsdien hebben de koppen een vaste plek achter apotheek De Grootte Gaper. Tijdens de afgelopen wintersluiting heeft de Stichting Farmaceutisch Erfgoed uitgebreid onderzoek gedaan naar de herkomst van de gapers en naar de totstandkoming van de collectie. Tegelijkertijd werd gekeken naar de historische achtergrond van de gaper: wat is de oorsprong en geschiedenis van dit typisch Nederlandse verschijnsel?

Een gaper is een meer dan levensgrote, van oorsprong houten hoofd van meestal een man met een opengesperde mond en dikwijls een uitgestoken tong. De gaper werd vanaf in ieder geval de late zestiende eeuw in grotere steden als uithangteken gebruikt. In deze periode werd aan een huis nog geen nummer toegekend en diende een uithangteken als herkenbaar punt in het straatbeeld. Een huis werd bijvoorbeeld aangeduid als 'in de oranjeboom', 'in de aap', of 'waar de gaper uithangt'. Dat betekende dat er op het bedoelde huis, op welke manier dan ook, een gaper, een aap of een oranjeboom was afgebeeld: de beeltenis kon op een uithangbord, luifel of deur geschilderd zijn, in een gevelsteen gebeiteld zijn, bovenop het huis of op de luifel staan of uit hout gesneden

aan een stang uithangen. Door het uithangteken wist je waar het huis was waar je moest zijn.¹

Een uithangteken was aanvankelijk dus niet gebonden aan een bepaalde nering maar aan een bepaald huis. Zo kon je in 1650 in *De gapert* aan de Vissersdijk in Rotterdam terecht voor een brood², woonde er in 1694 aan de Masegast in Utrecht in het huis 'alwaer de gaper uijthanght' een linnennaaster³ en lag er aan de Looiersgracht in Amsterdam in 1702 een herberg met een gaper op de luifel.⁴ Pas vanaf het einde van de achttiende eeuw begint de gaper meer en meer het herkenningsteken voor apotheek en drogisterij te worden. Vanaf in ieder geval die tijd krijgt het uithangteken ook steeds vaker

de vorm van het gesneden hoofd dat ook in de twintigste eeuw nog op veel plekken te vinden was.

Van uithangteken tot boegbeeld

Hoewel lang niet elke apotheek of drogisterij vanaf het einde van de achttiende eeuw een gaper had uithangen, raakte de kop wel onlosmakelijk met deze twee beroepsgroepen verbonden. In de loop der tijd zijn verschillende verklaringen gegeven voor deze ontwikkeling, maar het is nooit duidelijk geworden hoe de gaper *precies* het boegbeeld van apotheek en drogist geworden is. De onenigheid hierover bleek al in 1866, toen Jacob van Lennep en Jacob ter Gouw "zoowel opentlijk door de dagbladen en tijdschriften, als door brieven aan

ANTON VAN OS (1889-1982)

Peter van den Hooff

bijzondere personen gericht" een oproep deden om hen gegevens over uithangtekens te verstrekken ten behoeve van een nog te schrijven boek.⁵ De reacties waren overweldigend maar wat betreft de gapers niet eenduidig: in *De uithangteekens. In verband met geschiedenis en volksleven beschouwd*, dat in 1868 verscheen, gaven de auteurs noodgedwongen verschillende verklaringen voor de gaper. Een aantal van de verklaringen uit dit standaardwerk vindt nog steeds bijval, hoewel er in de tussenliggende periode geen nieuw bronmateriaal werd aangedragen. Van Lennep en Ter Gouw gaven zelf de voorkeur aan een verklaring die ook nadien veel aanhang heeft gekregen: de gaper zou een patiënt of klant voorstellen. Er wordt in de apotheek namelijk heel wat gegaapt:

de ene patiënt zegt 'aaa' om zijn tong of keel te laten onderzoeken, de ander neemt een teug kruidenwijn of maagbitter, een derde steekt zijn tong uit om een likkepot of pil te nemen.⁶ Dat zou ook de grimas van sommige gapers verklaren: veel medicijnen smaakten bitter en waren beslist geen pretje om in te moeten nemen (zie afb. 1).⁷

Een andere populaire uitleg stelt dat de gaper een verbeelding is van het hulpje van de rondreizende, onbevoegde geneesheren en geneesmiddelverkopers uit de zestiende en zeventiende eeuw ('kwakzalvers') (zie afb. 2 en 3). Ook drogist en gaperverzamelaar Van Os was hiervan overtuigd. Kwakzalvers werden volgens deze verklaring vaak vergezeld door een moor, een aap of een nar,

Afb. 1

Gaper met twee pilltjes op de tong, ca. 1880 (Zuiderzeemuseum, inv.nr. MAG0033) (foto: Stichting Farmaceutisch Erfgoed) (CC BY-SA 3.0)

- 1 - J. van Lennep & J. ter Gouw, *De uithangteekens. In verband met geschiedenis en volksleven beschouwd* (Amsterdam: 1868), p. 5.
- 2 - Stadsarchief Rotterdam, Rotterdam, 18 Archieven van de notarissen te Rotterdam en daarin opgegane gemeenten (ONA), inv.nr. 273, akte 64 (1650).
- 3 - Het Utrechts Archief, Utrecht, 34-4 Notarissen in de stad Utrecht, inv.nr. U077a007, akte 10 (1694).
- 4 - Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam, 5075 Archief van de notarissen ter standplaats Amsterdam, inv.nr. 6237, p. 627 (1702).
- 5 - Van Lennep & Ter Gouw, *De uithangteekens I*, v.
- 6 - Voor een likkepot werden gedroogde, verpulverde kruiden gemengd met een flinke hoeveelheid honing. De dik vloeibare massa werd vervolgens in een klein zalfpotje gedaan, waar de patiënt het uit moest oplikken.
- 7 - Van Lennep & Ter Gouw, *De uithangteekens I*, p. 107.

Afb. 2

Rondreizende verkoper van geneesmiddelen met aapje en nar. Aquarel van Moritz Calisch, negentiende eeuw (foto: Wellcome Library) (CC BY 4.0)

Afb. 3

Nar, ca. 1860 (Zuiderzeemuseum, inv.nr. MAG0008) (foto: Stichting Farmaceutisch Erfgoed) (CC BY-SA 3.0)

8- Ibid.; L. Nijgh, *Met open mond: 150 jaar A.J. van der Pigge* (Haarlem: 1999), p. 77.

9- C. Kramm in antwoord op een anonieme vraag, *De navorscher* 21 (1871), p. 119-120.

Vgl. W.J. Hofdijk, *Ons voorgeslacht in zijn dagelyksch leven geschilderd* IV (Haarlem: 1862), p. 342.

10- H. Sweerts, *Koddige en ernstige opschriften, op luyffens, wagens, glazen, uithangborden, en andere taferelen [...]* (Amsterdam: 1698), p. 29.

11- I. Eibl-Eibesfeldt, *Human ethology* (New York: 1989), p. 438-439.

die als potsenmaker de aandacht van het publiek moest trekken. Het hulpje trad dan op als patiënt, die bijvoorbeeld het aangeboden wondermiddel nam en op slag genas van zijn kwaal. Dit hele toneelstukje ging gepaard met veel theatrale gebaren en grimassen. Daarna riep de kwakzalver een ieder die het horen wilde toe hoe goed de aangeboden behandeling was, om op die manier zo veel mogelijk klanten te trekken. Toen de rondreizende kwakzalver zich steeds vaker permanent in een winkel ging vestigen, zou hij daar als herkenningsteken een houten versie van zijn vertrouwde hulpje voor de deur hebben geplaatst.⁸

Kijken, kijken, niet kopen

Een aantal jaar na het verschijnen van *De uithangteekens* bood kunsthistoricus Christiaan Kramm een andere verklaring voor de gaper die niet door Van Lennep en Ter Gouw werd genoemd. Een tachtigjarige oud-drogist zou Kramm rond 1821 hebben verteld dat de gaper oorspronkelijk bedoeld was om pottenkijkers te weren. De apotheker voerde namelijk buiten, vóór de winkel, veel bereidingen uit waarbij verhitting een rol speelde (zie afb. 4). Hij kon daarbij geen nieuwsgierige omstanders gebruiken: die zouden alleen maar op zijn zenuwen kunnen werken tijdens de precieze bereidingsprocessen met kostbare en soms gevaarlijke ingrediënten. Om de 'levende gapers'

Afb. 4

Een apotheker buiten aan het werk met op de achtergrond twee 'gapers'. Detail van een ets van Jan Luyken, ca. 1694 (foto: Wellcome Library) (CC BY 4.0)

beleefd maar beslist weg te jagen, zou de apotheker hun houten spiegelbeeld hebben uitgehangen.⁹ Op het pand *In de gaper* in Middelburg stond het rond 1698 zelfs uitgelegd:

Gij gaapt na mij,
ik gaap op U.
Schoon dat mijn wezen
heeft een gruw¹⁰

Dit uitsteken van de tong, zoals sommige gapers doen, sluit goed

aan bij Kramms verklaring: hoewel je tong uitsteken gezien kan worden als belediging, moet het in bredere zin opgevat worden als uiting die bedoeld is om een ander op afstand te houden. Uit onderzoek is zelfs gebleken dat personen die zeer geconcentreerd een taak uitvoeren en daarbij de tong uitsteken, minder snel gestoord zullen worden dan personen die dit niet doen.¹¹ En was dat niet precies wat de apotheker wilde?

Opvallend genoeg wordt de verklaring die Kramm aandroeg in later

Afb. 5

De gaper in de Nicolaas Beetsstraat te Amsterdam (foto: Stadsarchief Amsterdam)

12 - Dit exemplaar bevindt zich nu bij Monumenten en Archeologie te Amsterdam.

13 - Van Lennep & Ter Gouw, *De uithangteekens I*, p. 107.

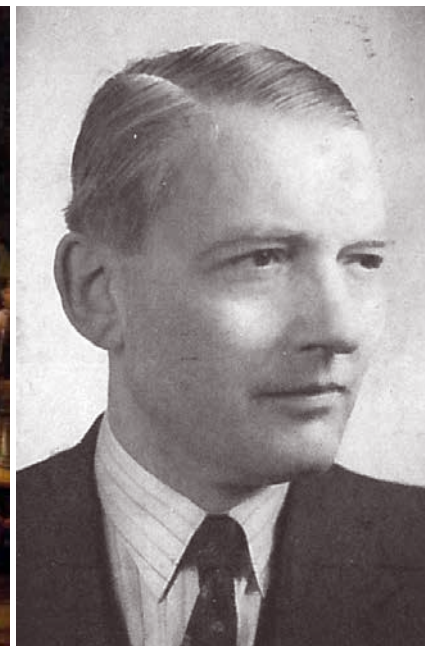
14 - [H. van Os], *Honderd jaar A. J. van der Pigge, Haarlem 1849 - 3 maart - 1949* (Haarlem: 1949), p. 16-17; Nijgh, *Met open mond*, p. 77-78; B. Slingers, 'Antonius Johannes Marie [sic] van Os (Haarlem 1889-1982)', *Haarlem Jaarboek 1982* (Haarlem: 1983), p. 77-84, aldaar p. 77-80.

Afb. 6

Interieur van een apotheek. Schilderij van Richard van Brakenburgh, tweede helft zeventiende eeuw (foto: Shakespeare Birthplace Trust) (CC BY-NC-ND 4.0)

onderzoek steeds over het hoofd gezien. Zijn uitleg ligt echter zeer voor de hand en lijkt bovendien bevestigd te worden door de oudst bewaard gebleven gaper (zie afb. 5). Dit exemplaar hing uit aan de Nicolaas Beetsstraat 112 in Amsterdam en werd gemaakt in 1759.¹² De gaper draagt een mantel met bonten kraag en een muts die aan een slaapmuts doet denken. Zo is de muts in het ver-

Afb. 7

Antonius Johannes Maria van Os (1889-1982) (foto: privébezit erven Van Os)

leden dan ook vaak geïnterpreteerd. Maar als we contemporaine afbeeldingen van apothekers bekijken (zie afb. 6), zien we dezelfde muts regelmatig terug op het hoofd van de apotheker zelf! Was de gaper in zijn meest oorspronkelijke vorm niet het houten spiegelbeeld van de omstanders, maar van de apotheker die nieuwsgierige omstanders wegjaagt door hen aan te gapen?

Types

Wie de bewaard gebleven gapers bekijkt, zal zien dat bijna geen enkel exemplaar hetzelfde is. Zo ook in de Collectie Van Os: er zijn uitbundige narren, statige mannen in uniform, oosterlingen met een tulband en tal van andere soorten. In het verleden zijn deze verschillende verschijningsvormen in verband gebracht met de verschillende verklaringen voor hoe de gaper verbonden raakte aan apotheek en drogisterij: de nar zou zoals gezegd een verwijzing zijn naar het hulpje van de rondreizende kwakzalver, de oosterling zou een verwijzing zijn naar de herkomst van de opium die in de winkel in de vorm van slaapbollen werd verkocht. Gapers met een slaapmuts en een weeïge blik in de ogen zouden een zieke klant voorstellen en de geüniformeerde koppen zouden stadsdienaren op de hak nemen door hen gekke bekken te laten trekken. Het is echter moeilijk te zeggen of al deze verschillende types gapers er vanaf het begin geweest zijn en inderdaad aanwijzingen vormen voor de ontstaansgeschiedenis van de gaper: het is ook mogelijk dat de veelkleurigheid een latere ontwikkeling is geweest.

Helaas is er maar weinig bronmateriaal dat beweringen hierover zou kunnen ondersteunen: bijna alle bewaard gebleven gapers

dateren van het einde van de achttiende eeuw of later, beeldmateriaal van vóór 1850 waarop gapers voorkomen is zeer schaars en gedetailleerde beschrijvingen in contemporaine literatuur en archiefstukken zijn uiterst zeldzaam. Een van de uitzonderingen zijn Van Lennep en Ter Gouw, die in 1868 schreven dat "voorheen de gapers met narrenkap en bellen en een aap op de schouder, talrijker waren dan tegenwoordig".¹³ Een aantal andere schrijvers uit de negentiende eeuw lijkt dit beeld te bevestigen, maar tegelijkertijd zijn narren en gapers met aap onder de bewaard gebleven exemplaren en in contemporair beeldmateriaal eerder uniek dan veelvoorkomend.

Er is dus nog altijd weinig met zekerheid te zeggen over de historische achtergronden van de gaper. Toch zouden we nog meer in het duister tasten over dit typisch Nederlandse verschijnsel als Anton van Os er niet was geweest. Deze Haarlemse verzamelaar stond eigenhandig garant voor het behoud van bijna de helft van de bewaard gebleven, antieke gapers, die hij uit heel Nederland bij elkaar bracht.

Antonius Johannes Maria van Os (1889-1982)

Anton van Os werd in 1889 geboren als zoon van Joannes 'Jan' van Os (1857-1910) en Anna Antonia

van der Pigge (1856-1927). Haar vader had in 1849 aan de Gierstraat in Haarlem Drogisterij A.J. van der Pigge geopend, waarvan Jan in 1893 de leiding overnam. Toen Jan in 1910 overleed, moest zoon Anton noodgedwongen zijn opleiding aan de Bijzondere Handelsschool in Amsterdam afbreken om de zaak over te nemen. 'Mooie Anton', zoals hij door menig Haarlems meisje genoemd werd, bleef lange tijd vrijgezel en woonde in die tijd samen met zijn moeder en zijn vrijgezelle broer en zus in het ouderlijk huis aan de Gedempte Oude Gracht, op steenworp afstand van de drogisterij. Pas in 1936, op 47-jarige leeftijd, trouwt Van Os met de 28-jarige Liesbeth 'Lies' Brinkmann (1908-1991), dochter van een Haarlemse café-restauranthouder. Ze nemen hun intrek in het pand aan de Gedempte Oude Gracht en krijgen samen zes kinderen. Van Os is in de periode die volgt actief in de katholieke kerk en later in zowel de historische vereniging als verschillende raden van bestuur. Pas op 86-jarige leeftijd besluit Van Os de drogisterij te verlaten. Hij laat de zaak over aan oudste zoon Jan (1937-2013). Een aantal jaar later, in 1982, overlijdt Anton van Os in het huis aan de Gedempte Oude Gracht waar hij zijn hele leven gewoond had en wat door zijn verzameldrift inmiddels was uitgegroeid tot een klein museum.¹⁴

Afb. 8

Drogisterij Van der Pigge met boven de deur de gaper, ca. 1899 (foto: Noord-Hollands Archief, Haarlem)

15- J.H. Kruizinga, 'Gapers: symbolen van het oude ambacht', *De speelwagen* 8 (1953), p. 40-43, aldaar 42; Nijgh, *Met open mond*, p. 75-76.

16- W. v. W., 'Merkwaardige verzameling te Haarlem. 40 gapers uit alle deelen van het land', *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad*, 12-06-1938; Nijgh, *Met open mond*, p. 75.

17- K. van der Linden, 'Strijd en nijd om een nalatenschap. Van oude gapers en hoe het een collectie verging', *Haarlems Dagblad*, 12-04-1997.

18- 'Gapers in de bloemen. Een merkwaardige collectie poseert', *Haarlems Dagblad*, 27-04-1946.

Hoe een verzameling ontstond

"De aanleiding om gaperkoppen te gaan verzamelen was heel begrijpelijk", zei Van Os in 1953 in een interview. Als kind was hij al hevig geïmponeerd door de moor die aan de gevel van zijn vaders drogisterij prijkte. Deze gaper was het werk van de bekende Haarlemse beeldhouwer en houtsnijder B.J. Bouwmeester, die de kop in 1889 maakte. Rond 1934 - Van Os was inmiddels zelf eigenaar van de drogisterij - was de gaper in slechte staat geraakt en de drogist besloot het exemplaar te laten restaureren en voortaan binnen te zetten. Er werd een kopie gemaakt die vanaf dat moment buiten dienst zou doen.¹⁵ Ruim tachtig jaar later hangt de kop daar nog steeds.

Niet lang nadat Van Os zijn gaper binnen had gezet, vertelde een vertegenwoordiger hem van een ander exemplaar, dat waarschijnlijk als brandhout zou dienen. Van Os haastte zich ernaartoe en kreeg voor een habbekrats een "bijna onherkenbaar verminkte kop" mee. Nadat Van Os het exemplaar had afgeloofd liet hij ook deze moor restaureren en in de oorspronkelijk kleuren beschilderen. De vertegenwoordiger had blijkbaar een neus voor afgedankte gapers, want niet veel later vond hij opnieuw een exemplaar, dat eveneens naar Haarlem verhuisde. Een verzameling was geboren.¹⁶

De verzameling groeit

In de jaren die volgden groeide de collectie koppen snel: in 1936 had Van Os al dertig gapers uit heel Nederland verzameld. Dit kwam mede doordat drogisten vanaf 1931 voor hun gaper precario moesten betalen. Deze gemeentelijke belasting voor het gebruik van openbare grond of de ruimte erboven deed heel wat drogisten besluiten hun gaper van de muur te halen. "Elke vertegenwoordiger die mijn vader tipte over zo'n zuinig type die er eentje van zijn gevel had gehaald, kreeg een rijksdaalder", herinnerde zoon Jan zich later. "Op zijn vrije dag ging vader er dan op af met de trein en kocht het ding." Zo bemachtigde Van Os onder meer een nar uit Assen, een brandweerman uit Amsterdam, een Javaan uit Nijmegen en moren en muzelmannen uit alle hoeken van het land.¹⁷

De verzamelwoede van Van Os werd niet alleen gedreven door liefhebberij van de unieke koppen. Zijn collectie had tot doel "het geslacht in stand te houden": Van Os hoopte dat zijn gapers ooit weer de gevels van drogisterijen zouden sieren.¹⁸ Zijn wens is helaas nooit in vervulling gegaan: de tendens die al vanaf de jaren 1880 waarneembaar was heeft doorgezet en als gevolg van precario, diefstal, ouderdom, vandalisme en verkoop verdween de gaper in de decennia die volgden meer en meer uit het straatbeeld.

Afb. 9

De gaper van Drogisterij Van der
Pigge (Zuiderzeemuseum, inv.nr.
MAG0024) (foto: Stichting Farma-
ceutisch Erfgoed) (CC BY-SA 3.0)

Afb. 10

De oogappel van Van Os krijgt een opknappbeurt (foto: privébezit erven Van Os)

In 1942 was het aantal gapers in de verzameling van Van Os nog verder gegroeid en had hij er veertig. Zó veel koppen kon Van Os niet kwijt in de drogisterij aan de Gierstraat en de gapers verhuisden naar de zolder van het woonhuis aan de Gedempte Oude Gracht. Alleen de mooiste exemplaren bleven in de winkel achter, waaronder de gaper die bij Drogisterij Van der Pigge zelf had uitgehangen en waar het allemaal mee was begonnen.¹⁹

Publiekslievelingen

Van Os deelde zijn verzameling graag met het publiek: door de jaren heen

verschenen talloze krantenartikelen waarin journalisten verslag deden van hun bezoek aan de drogisterij aan de Gierstraat en aan de zolder aan de Gedempte Oude Gracht, door Van Os 'Het gapertje' gedoopt. Geanimeerd vertelde de verzamelaar over de herkomst van de verschillende koppen, waar hij soms bekende figuren als Dante Alighieri in meende te herkennen. In Haarlem zelf werd wel gezegd dat wie de Spaarnestad bezocht de stad niet gezien had als hij "de gapers van meneer Van Os" niet bekeken had.²⁰

De interesse van het publiek blijkt ook uit de bezoekersaantallen van

de tentoonstelling *Gapers gapen u aan!* in 1942. Alle koppen waren hiervoor van zolder gehaald en gedurende twee weken uitgesteld in de Hoofdwacht aan de Grote Markt in Haarlem. Aangevuld met drie gapers uit de andere collecties trok de tentoonstelling maar liefst elfhonderd bezoekers, waarvan velen van buiten de stad.²¹ Ook na de oorlog bleef er belangstelling voor de koppen. Zo speelden vijftien exemplaren een figurantenrol in een opvoering van Molières toneelstuk *De ingebeelde zieke*, in 1964 uitgezonden door de AVRO²², en leende Van Os verschillende keren

een aantal van zijn gapers uit voor tentoonstellingen in binnen- en buitenland.²³

Een nieuw onderkomen

Toen Van Os in 1982 op 92-jarige leeftijd overleed, rees de vraag wat er met zijn unieke collectie volkskunst moest gebeuren. In de jaren zestig waren er plannen geweest voor een eigen museum (zoon Jan had zelfs al een pand aan de Botermarkt gekocht) maar gemeente Haarlem had roet in het eten gegooit. Daarom moest nu op zoek gegaan worden naar een andere bestemming voor de koppen. De familie besloot dat de collectie bij elkaar moest blijven en ondergebracht moest worden op een plek waar een grote groep mensen er plezier aan kon beleven. Weduwe Lies van Os klopte daarom aan bij het Frans Hals Museum in Haarlem met de vraag of het museum de verzameling wilde adopteren. Maar tot verbazing van de familie was er geen interesse.²⁴

Een tijdje later, tijdens een uitje naar Enkhuizen, vatte mevrouw Van Os het idee op haar bezit aan het Zuiderzeemuseum uit te lenen. De directie was meteen geïnteresseerd en bood aan om de gapers, in ruil voor de tijdelijke bruikleen, te conserveren en indien nodig te restaureren. Mevrouw Van Os hoefde niet lang over dit aanbod na te denken en zo verhuisde

de hele verzameling begin 1987 naar het Zuiderzeemuseum, inclusief de topstukken die in de winkel zelf hadden gestaan. In het buitenmuseum in Enkhuizen werd vervolgens in de ruimte achter apotheek De Groote Gaper een tentoonstelling ingericht met als titel 't *Achterste van de tong*.²⁵

Spannende tijden

Toen de weduwe Van Os in 1991 onverwacht overleed, rees opnieuw de vraag wat er met de gapers moest gebeuren. De zes erfgenamen besloten ook nu de collectie niet op te delen, maar naar de wens van hun ouders bijeen te houden. Rond 1995 kwam daar echter verandering in toen een van de kinderen door liet schemeren het eigen deel te willen verkopen. Dit nieuws kwam in Enkhuizen als een donderslag bij heldere hemel: er was onvoldoende budget om de bruikleen aan te kopen en toenmalig directeur Arnout Weeda zag de hele collectie al naar een buitenlandse privéverzamelaar verdwijnen. Weeda ging daarom op zoek naar een sponsor of nieuwe eigenaar en kwam via-via in contact met Biohorma, dat onder de naam A. Vogel fytotherapeutische en homeopathische producten ontwikkelt, produceert en verkoopt. Biohorma was bereid voor de gapers de taxatiewaarde van 165.000 gulden te betalen.²⁶

¹⁹ - G. Reichwein & J. Jas, 't Achterste van de tong.

De gaper als uithangteken van apotheker en drogist ('s-Gravenhage: 1988), p. 17-18.

²⁰ - 'Gapers gapen u aan', *Leeuwarder courant*, 24-12-1960.

²¹ - P.A. Dijkema, 'Jaarverslag 1942' in: *Haerlem. Jaarboek 1942* (Haarlem: 1943) 1-7, aldaar 3; *Gapers gapen u aan! Tentoonstelling van gapers in het bezit van den heer A.J.M. van Os. Aangevuld met boeken, platen en enkele voorwerpen betrekking hebbende op het drogisterijbedrijf uit de verzamelingen van de heeren A.J.M. van Os, Thijs Mol, het Frans Hals Museum en de Vereeniging Haerlem* (Haarlem: 1942).

²² - *Algemeen Handelsblad*, 1-9-1964.

²³ - 'Apothekers uit 18 landen congresseren in Rotterdam', *De Tijd. De Maasbode*, 20-09-1963; Haarlem, Noord-Hollands Archief, 1176 Collectie van documentatie van Hans Krol betreffende Heemstede (Collectie Heemstede), inv.nr. 540; Nijgh, *Met open mond*, p. 76.

²⁴ - Van der Linden, 'Strijd en nijd om een nalatenschap'.

²⁵ - Ibid.; Reichwein & Jas, 't *Achterste van de tong*, p. 18.

²⁶ - Van der Linden, 'Strijd en nijd om een nalatenschap'.

Afb. 11

Deel van de in 1942 tentoongestelde gapers (foto: Noord-Hollands Archief)

27 - Ibid.

28 - C. Otten, 'Kopstukken'. *De gaper als uithangteken van apotheker en drogist. Een uitgave [...] op basis van: 't Achterste van de tong, geschreven door Gusta Reichwein en Jorien Jas* (Elburg: A. Vogel Bezoekerscentrum, 1997); A. Gelder, 'Zeg eens aaaaa', *Algemeen Dagblad*, 9-5-1997.

29 - Zie www.degapergalerij.nl In de *Gapergalerij* is ook een heel aantal van de andere gapers te vinden die in 1997 tentoongesteld werden.

30 - Van Lennep & Ter Gouw, *De uithangteekens I*, p. 3.

Toch was de collectie nog niet veilig. Het onderhandelen over de voorwaarden van de verkoop aan Biohorma leidde namelijk tot gesteggel onder de erfgenamen. Daarop was voor één van de zussen de maat vol en tot ongenoegen van de andere kinderen besloot zij haar deel apart te verkopen. Menno van Os, de zoon van Jan en op dat moment eigenaar van Drogisterij Van der Pigge, kwam meteen in actie en wist zijn tante te overtuigen haar gapers aan hem te verkopen. Volgens Menno had zijn moeder Lies namelijk altijd spijt gehad dat ze ook de gapers die in de winkel stonden in bruikleen had gegeven. Tante gaf toe en verkocht haar erfdeel aan haar neef. Zo stond een deel van de gapers in de zomer van 1996 weer op hun vertrouwde plek in de drogisterij. Biohorma deed nog een poging om ook deze exemplaren te kopen, maar Menno van Os was onvermurwbaar: de gapers waren tegen geen enkel bod te koop. De collectie was voorgoed uiteen gevallen.²⁷

Weer bij elkaar

Gelukkig wilde Van Os zijn gapers wel uitlenen voor de overzichts-

tentoonstelling *Kopstukken* die Biohorma in de zomer van 1997 organiseerde om het behoud van de bijzondere collectie voor Nederland te vieren. Voor de gelegenheid werd de verzameling van Van Os aangevuld met vijftien gapers uit andere musea, dertien gapers van particulieren en talloze replica's.²⁸ Maar na afloop van de tentoonstelling in het A. Vogel Bezoekerscentrum in Elburg keerden alleen de gapers van Biohorma terug naar Enkhuizen: de gapers van Van Os gingen volgens afspraak terug naar Haarlem. Pas in april 2017 werd de collectie na twintig jaar als het ware weer bij elkaar gebracht door middel van de online tentoonstelling *Gapergalerij* in het virtueel museum van de Stichting Farmaceutisch Erfgoed.²⁹

Nieuw onheil afgewend

In 2008 besloot Biohorma de Collectie Van Os toch af te stoten. Veilinghuis Christie's werd benaderd en het was afwachten of de verzameling niet verder uit elkaar zou vallen. In een poging dit te voorkomen, deden diverse mensen uit farmaceutisch Nederland een

appèl op Stichting Management voor Apothekers en de Gezondheidszorg. Het bestuur gaf hier gelukkig gehoor aan en besloot alle gapers van Biohorma over te nemen. Het bestuur besloot bovendien dat de gapers in langdurige bruikleen bij het Zuiderzeemuseum zouden blijven. Zo werd een nieuwe bedreiging voor de collectie afgewend.

Epiloog

De Collectie Van Os geeft ons een prachtig beeld van een verschijnsel dat ooit niet uit het Nederlandse straatbeeld weg te denken was: de gaper. De grote verscheidenheid in kleur, grootte en vorm geeft een indruk van hoe rijk deze typisch Nederlandse traditie op haar hoogtepunt geweest moet zijn. Van Os zag dat in en begon zijn verzameling op een moment dat er veel gapers voorgoed hadden kunnen verdwijnen. Daarmee onderschreef Van Os actief wat Van Lennep en Ter Gouw al in 1868 noteerden: "Elke uiting van het volksleven is een bijdrage tot de volkshistorie, en iedere vorm, waarin 't zich openbaart, is belangrijk".³⁰

Gapers in het Zuiderzeemuseum

Renovatie HK4 - Al 30 jaar is de ruimte achter de Apotheek ingericht als expositieruimte voor de Gapers die het museum in bruikleen heeft. Ruimte en opstelling waren wel aan een opknappbeurt toe.

Behalve de nodige technische modernisering in de ruimte zoals aanpassing van de verwarming (van radiatoren naar hete lucht) en elektriciteit met verlichting is ook de manier van tentoonstellen onder handen genomen. Er is gekozen om alle gapers apart in hun eigen perspex kap te zetten. Deze keuze is vooral gemaakt voor het behoud van de collectie. Prettige bijkomstigheid is dat de gapers nu voor het publiek van heel dichtbij te bekijken zijn.

